

Diyarbakır Surlarında ve Ulu Camii’de bulunan geyik figürleri üzerine

Zeki KANAY^{*1}, Rabiha ARSLAN², Şefika ERGİN ORUÇ³

¹ Dicle Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, Fizyoloji Anabilim Dalı, Diyarbakır

² Munzur Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Tunceli

³ Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Diyarbakır

Makale Gönderme Tarihi: 19.01.2017

Makale Kabul Tarihi: 02.03.2017

Öz

Kadim bir Mezopotamya şehri olan Diyarbakır’da, etkileyici uzunluktaki 2000 yıllık şehir surları ve daha birçok tarihî yapı adeta bir kitabeler, semboller ve figürler müzesi oluşturmaktadır. Farklı medeniyetlere ait olan bu eserler hakkında pek çok araştırma yapılmış ve konuyla ilgili kitaplar yazılmış olmasına rağmen, bazı temel bilgilerde dahi görüş birliği sağlanamamıştır. Kale duvarlarında ve tarihî mekânlarda çok sayıda ve farklı özelliklerde hayvan figürleri bulunmaktadır. Bunlar arasında geyik figürleri ya da “geyik” olarak tanımlanmış olan bazı figürler bu çalışmada ele alınmıştır. Diyarbakır surlarının çeşitli yerlerinde ve Ulu Camii’de bulunan bu figürlerden bazıları, detaylı çalışmalarda dahi yanlış şekilde tanımlanmış olma olasılığı vardır. Örneğin dağ keçisi, geyik; Geyik ise gergedan olarak adlandırıldığını düşünmekteyiz. Yöredeki arkeolojik alanlarda rastlanan geyik ile ilgili çeşitli bulgular da değerlendirilmiştir. Diyarbakır tarihî mekânlarındaki hayvan figürlerine ilişkin bir envanter çalışması henüz yapılmamıştır. Bu çalışmada, hayvan figürleri ile ilgili, yapılan tespitleri tablolaştırılmış ve tespit edilen olası tanımlama farklılıkları karşılaştırılmıştır. Olası, hatalı tanımlama sebepleri üzerinde durulmuştur. Bundan sonra yapılacak benzeri çalışmalara da katkı sağalmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Surları; Ulu Camii; Geyik figürleri;

Giriş

Şehirler, geleceğe dair biriktirdikleri kültürel ve tarihi miraslarını mekânlar üzerinden insanlığa bırakırlar (Berchem, 2015). Diyarbakır, zengin bir tarihsel arka planın izlerini taşıdığı için gizemli bir mekândır (Gambetti, 2006) ve bu gizemi devam ettirmektedir.

Yaşlı Plinius’un “Mezopotamya’sı” (Hrouda, 2016), Childe’in (Childe, 2010) “Neolitik Devrimi”, Breasted’in “Bereketli Hilal’i” (Braidwood, 2008), Braidwood’un “Çekirdek Bölgeler’i” (Schmidt, 2007) olarak tanımlanan yerlerin merkezinde sayılan kadim Diyarbakır, bu coğrafyanın *terra incognita*’sıdır¹ (Dağ ve Göktürk, 1994).

Diyarbakır ilinin ilk yerleşim alanını çevreleyen kalesi, üzerindeki figür ve yazıtlarıyla bir açık hava müzesidir (Gabriel, 2014). Diyarbakır’ın dünyada eşi az görülebilen kalesi için, İranlı bilgin Nasır-ı Hüseyin, 1046 yılında, “*Ben dünyanın dört bucağından Arap, Acem, Hint ve Türk memleketlerinde birçok kentler ve kaleler gördüm. Fakat yeryüzünde hiçbir ülkede Amid kentinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de başka bir yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum*” demiştir (Korkusuz, 2009). Günümüzde Diyarbakır surları ve tarihî mekânları üzerinde yoğunlaşan araştırma ve incelemelere rağmen surların uzunluğu konusunda dahi görüş birliği yoktur; nitekim farklı kaynaklarda, 5 (Atan, 2009; Gabriel, 2014), 5.5 (Tuncer, 2012), 5.7 (Abakay, 2014) ve 8 km (Güncüt, 1937) gibi farklı uzunluklar belirtilmektedir.

Kalenin görkemli kapı ve burçları, mitolojik ya da gerçekçi hayvan figürleriyle, adeta taştan bir hayvanat bahçesi görünümündedir. Berchem, vd.’ne (2015) göre, “Gerek doğuda gerekse batıda, antik süsleme mimarisinde çeşitli hayvan figürlerine sıklıkla rastlansa da bunların

Amida’daki kadar sık kullanıldığı, başka hiçbir yerde görülmemiştir”

Hayvan figürleri açısından Diyarbakır’ın surlarında ve diğer tarihî mekânlarında şimdiye kadar bütünlüklü bir çalışmanın yapılmadığını söyleyebiliriz. Hayvan figürlerinin konu edildiği çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte (Berchem, vd., 2015; Güncüt, 1937; Sözen, 1971; Baş, 2006; Atan, 2009; Korkusuz, 2009; Tigris ve Çakar, 2010; Diğler, 2011; Top, 2011; Daşdağ, 2012; Abakay, 2014; Parla, 2014; Gabriel, 2014; Tuncer, 2012), bunların bazılarının yetersiz, bazılarının da kısmen gerçeği yansıtmayan bilgiler olduğu dikkati çekmektedir. Diyarbakır’da en az bir araştırmacı tarafından “geyik” olarak tanımlanan figürlerle ilgili bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo1. Diyarbakır’ın tarihî mekânlarındaki bazı hayvan figürlerinin çeşitli araştırmacılarca yapılmış tanımlamaları

Figürün bulunduğu yer	Tanımlama	Kaynak
Tek Beden	Kedigil, Aslan	Berchem vd., 2015
	Geyik	Güncüt, 1937
	Gergedan	Baş, 2006
	Gergedan	Daşdağ, 2012
Ulu Cami	Geyik	Berchem vd., 2015
Selçuklu Burcu	Dağ keçisi, Ceylan	Berchem vd., 2015
	Geyikler (dağ keçisi ve antilop görünümlü)	Baş, 2006
	Keçi	Atan, 2009
	Keçi	Diğler, 2011
	İki geyik	Gabriel, 2014
Melikşah/Nur Burcu	Dağ keçisi, Ceylan	Berchem vd., 2015
	Geyikler (dağ keçisi ve antilop görünümlü)	Baş, 2006
	Keçi	Atan, 2009
	Keçi	Diğler, 2011
	Keçi	Abakay, 2014
	Ceylan, Geyik	Parla, 2014
	At veya Koyun	Gabriel, 2014

¹*Terra incognita* (Bilinmeyen topraklar): Yukarı Dicle havzası 1990’lara kadar tarih ve kültür açısından bu şekilde tanımlanmıştır. Dicle üzerinde yapılması düşünülen barajlar nedeniyle Dicle vadisi boyunca yüzey araştırmaları yapılmış ve çok sayıda tarihî bölgede kazılara başlanmıştır. Bu çalışmalar sonucunda, bu bilinmezlik örtüsü kısmen ortadan kalkmıştır.

Diyarbakır'ın tarihi mekânlarındaki geyik figürleri, literatür bilgileri ışığında ele alındığında, yapılan tanımlamaların doğruluğu figürlerin buldukları yerlere göre aşağıda tartışılmıştır.

Tek Beden: Tek Beden, bazı kaynaklarda 3., 4. veya 5. burç olarak geçmektedir (Tuncer, 2012; Parla, 2014). Bu burçta, bulunan küfi bir kitabenin başında, bir hayvan figürü bulunmaktadır. Bu figür ile ilgili farklı yazarlar farklı görüşler dile getirmiştir. Günkut (1937) tarafından bu figüre geyik denilmiştir. (Şekil 1), daha sonra başka yazar ve araştırmacılar tarafından bu figür ya hiç görülmemiş ya da farklı şekilde tanımlanmıştır. *Amida* adlı kitapta bu figür kedigil veya aslan olarak tanımlanmıştır (Berchem vd., 2015). Bu kitabın yazarlarından olan Strzygowski, Fransız General De Baylie tarafından çekilen resimleri yorumlayarak bu sonuca varmıştır.



Şekil 1. Tek Beden'deki küfi kitabenin başında yer alan geyik figürü

Diyarbakır surlarındaki hayvan figürleri üzerine yapılmış en detaylı çalışma, Baş'ın (2006) "Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme" adlı doktora tezidir. Bu çalışmada, "Diyarbakır'da gergedan figürünün tek yerde, Diyarbakır Kalesi'nde Dağkapı'dan Urfa Kapısı'na doğru devam eden surların bugünkü ilk burcu üzerindeki küfi kitabenin başlangıcında" bulunduğu belirtilmektedir. Bu tezin yazarı, söz konusu figürü "geyik" olarak tanımlayan Günkut'u, (1937) tezinde kaynak olarak kullanmıştır.



Şekil 2. Şekil 1'deki figürün çizimi

Baş'ın (2006) tezini referans alan Daşdağ'da (2012) aynı şekilde, bu figürün gergedan olduğunu belirtmiştir. Ancak, söz konusu figürün, belirgin boynuzlarıyla ve uzun bacakları ile bir "geyik" olabileceği, fotoğraftan aktarılan çizime (Şekil 2) bakılarak ve yörede yapılan çeşitli kazı ve bulgulara dayanılarak (Özkaya vd., 2011; Özdoğan, 2012; Laneri, 2013; Laneri, vd., 2015; Kozbe, 2011) söylenilebilir.

Geyik ve bazı hayvanlar, bazı kültürlerde tanrı ve tanrıçaların simgeleri olarak kabul edilmiştir (Cutting, 2012). Dönemin hükümdarı tarafından adına yazılan 1083 tarihli bir kitabenin başında "geyik" figürünün kullanılması yukarıdaki anlamdan kaynaklanmış olması olasıdır.

Ulu Cami: Ulu Cami'nin batı cephesinde, soldan üçüncü sütun üzerinde bir çift hayvan figürü vardır (Şekil 3). Bu figürden sadece bir kaynaktaki geyik olarak söz edilmektedir (Berchem vd., 2015). Kalkerden yapıldığı için bu figürler önemli oranda deformasyona uğramışlardır. Soldaki figür, daha iri yapısıyla bir geyiği andırsa da, sağdaki figür daha farklı durmakta, daha çok sağdaki figürden kaçan bir pozisyonda, başka bir dört ayaklı hayvana benzemektedir. Bu sütun, büyük olasılıkla antik çağdaki başka bir yapıdan alınıp bugünkü yerine yerleştirilmiştir. Bu figürlerin başka yazar ve araştırmacıların dikkatini çekmemiş olması ilginç bir durumdur. Özellikle Ulu Cami'deki hayvan figürlerinin ele alındığı çalışmalarda (Atan, 2009; Top, 2011) bile bu figürlere değinilmemiştir.



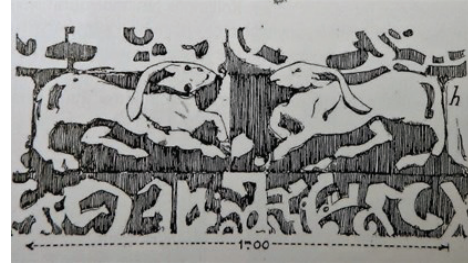
Şekil 3. Ulu Cami'nin batı cephesinde bulunan 3. sütündeki hayvan figürleri

Melikşah/Nur ve Selçuklu Burçları: Bu burçlarda farklı hayvanlara ait çok sayıda gerçekçi ve sembolize figür bulunmaktadır. Diyarbakır surlarının güneybatısında bulunan Selçuklu ve Melikşah/Nur burçlarında, karşılıklı duran, birbirlerine benzer iki çift hayvan figürünün tanımlanmasında görüş birliği yoktur. Farklı yazarlar bunları dağ keçisi, antilop, at, koyun, ceylan veya geyik olarak tanımlamıştır, fakat ağırlıklı fikir, dağ keçisi oldukları yönündedir (Tablo 1). Bu burçlardaki hayvanlar, Tek Beden ve Ulu Cami'deki geyik figürlerine benzemedikleri iddia edilebilir.

Gabriel (2014), Melikşah Burcu'ndaki bu figürleri at veya koyun, Selçuklu Burcu'ndakileri ise geyik olarak tanımlamıştır. Parla (2014) ise, bu figürleri "ceylan/geyik" şeklinde tanımlamış, daha büyük olasılıkla geyik olduğu fikriyle birlikte bir efsaneyle ilişkilendirmiştir. Baş (2006), iki burçtaki figürlere "geyik (antilop)" başlığı altında yer vermiştir. Oysa "antilop" adıyla anılan hayvanların bölgede yaşamış olduklarına ilişkin arkeolojik ya da güncel herhangi bir kanıt rastlanmamaktadır. Melikşah/Nur Burcu'ndaki figürler daha çok dağ koyununa (Şekil 4), Selçuklu Burcu'ndakilerin ise, dağ keçilerine benzediklerini düşünmekteyiz. (Şekil 5).



Şekil 4. Melikşah/Nur Burcundaki hayvan figürleri (Gabriel, 2014'dan)



Şekil 5. Selçuklu burcundaki hayvan figürleri (Gabriel, 2014'dan)

Bu makalede, özellikle Diyarbakır surları üzerinde ve Ulu Cami'de bulunan geyik figürleri ve bu figürlerin tanımlanması konusunda araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar ele alındı. Bu çalışmalarda yapılan kısmi hataların neden kaynaklandığı ve nasıl giderilebileceği konusunda da öneriler sunmayı amaçladık.

Arkeolojik Bulgular

Genel olarak hayvanlar, insana ait dinî, sosyal ve siyasal sistemler içerisinde önemli bir sembolik değere sahip olmuşlardır. (Armutak, 2015). Diyarbakır'daki tarihî mekânlarda karşımıza çıkan hayvan figürlerinin, ister gerçekçi ister sembolize olsunlar, bu coğrafyanın geçmişteki, kültürü ve faunasıyla ilişkili olmaması düşünülemez.

Diyarbakır surlarındaki geyik görünümlü figürlerin antik çağlardaki izleri arandığında, yörede yapılan arkeolojik kazılarda (Körtik Tepe, Çayönü, Hırbemerdon Tepe ve Kavuşan Höyük) geyiklerle ilgili çok sayıda bulgunun

mevcut olduğu görülürken, gergedan ve antiloplara ait bir bulguya, aşağıda verilen kaynaklarda rastlayamadık. Diyarbakır il sınırları içerisinde yapılan arkeolojik alan kazılarında, geyik ile ilgili elde edilmiş başlıca bulgular aşağıda kısaca ele alınmıştır.



Şekil 6. Körtik Tepe’de bulunan geyik figürü ve çizimi (Diyarbakır Müzesi)

Körtik Tepe (Bismil): Ala ve kızıl geyiklerin av hayvanı tercihi olduğu kaydedilmiş ve taş üzerine kabartma şeklinde yontulmuş bir geyik figürü de bulunmuştur (Özkaya vd., 2011) (Şekil 6).

Çayönü (Ergani): Bölgede, arkeolojik kazılarda, geyik boynuzundan yapılmış orak (Şekil 7) ve aletler yanında av hayvanı olarak geyiklerin önemli yer tuttuğu anlaşılmıştır (Özdoğan, 2012).



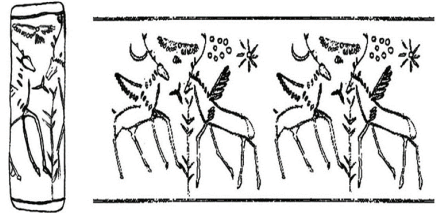
Şekil 7. Geyik boynuzundan oraklar (Diyarbakır Müzesi)

Hurbemerdon Tepe (Bismil): Geçmişte bölgenin, geyiklerin yaşayabileceği ormanlarla kaplı olduğunu anlaşılmıştır (Laneri, 2013). Ayrıca bir geyiği farklı biçimlerde betimleyen bir kabın (Şekil 8) dinsel ritüellerde kullanılmış olduğuna kanıt olarak gösterilmektedir (Laneri, vd., 2015).



Şekil 8. Dans eden geyik kabı (solda) ve kap üstündeki geyikleri gösteren çizim (sağda) (Laneri vd., 2015’den)

Kavuşan Höyük (Bismil): Assur dönemlerine ait iki adet geyik tasviri içeren silindir mühür bulunmuştur (Şekil 9). (Kozbe, 2011).



Şekil 9. Geyik figürü içeren silindir mühür (Kozbe, 2011’den)

Sonuç

Diyarbakır tarihî mekânlarındaki hayvan figürleri ile ilgili yanlış tanımlamaların sebeplerine ilişkin olarak şunlar söylenebilir: Öncelikle, geçmiş dönemlerde yazılan kaynaklara ulaşılmamış veya bunlara yeterince önem verilmemiş olması muhtemeldir. Çalışmalarla ilgili yeterince gözlem yapılmamış olduğu da öne sürülebilir. Birçok çalışmada, disiplinler arası araştırmalara değil, bireysel görüşlere dayanmakla yetinilmesinden dolayı, hatalara sebebiyet verdiği söylenebilir.

Bu yazıda ele alınan veya benzeri konulardaki yanlışlara dikkat çekmek, bu gibi yanlışların yayılmasını önlemek açısından yararlı olacaktır. Çalışmanın bu açıdan ele alınarak, Diyarbakır'daki hayvan figürleriyle ilgili, gelecekte yapılacak arkeoloji, coğrafya, mimari, sanat tarihi, fen bilimleri ve benzeri alanlardaki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

UNESCO'nun dünya mirası ve Türkiye'nin kültürel miras listesinde olan Diyarbakır Kalesi ve tarihî yerleri üzerinde yapılacak araştırmaların daha bilimsel bir bakış ve anlayış açısı ile ele alınması gerektiği öne sürülebilir.

Teşekkür

Katkılarından dolayı Sayın Prof. Dr. Gülriz KOZBE'ye teşekkür ederiz.

Kaynaklar

- Abakay, M. A., (2014). *Diyarbakır kalesi*, Ravza Matbaası, İstanbul.
- Armutak, A. (2015). Özgürlükten tutsaklığa: hayvan, *Aktüel Arkeoloji*, 44 (Mart/Nisan).
- Atan, A., (2009). *Diyarbakır surlarındaki motiflerin estetik değeri*, ahmetatan.blogspot.com.tr/2009/05/diyarbakir-ulu-camii-ve-hayvan.html
- Baş, G., (2006). Diyarbakır'daki İslam dönemi mimarisinde süsleme, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Berchem, M. V., Strzygowski, J., Bell, G.L., (2015). *Amida*, Orient Yayınları, Ankara

- Braidwood, R. J., (2008). *Tarih öncesi insanları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Childe, G., (2010). *Doğu'nun prehistoryası*, 3. Basım, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Cutting, M., (2012). Neolitik Anadolu betimlemeleri, *Aktüel Arkeoloji*, Mayıs/Haziran: 138-148.
- Dağ, R., Göktürk, A., (1994). *Gap yeniden yapılanmalıdır*, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, Diyarbakır.
- Daşdağ, E., (2012). Diyarbakır surlarındaki sembolik motiflerin geleneksel el sanatlarına yansımaları, *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu*, 169-183, Diyarbakır.
- Diğler, M., (2011). *Diyarbakır surlarında kullanılan motifler* in Yıldız, İ., eds, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisini*, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır.
- Gabriel, A. L., (2014). *Şarki Türkiye'de arkeolojik geziler*, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Gambetti, Z. (2006). Kentsel kimliği yeniden kazanma sürecinde "anıt şehir", "küresel şehir", "sahiplenilen şehir" alternatifleri. Diyarbakır 1. Uluslararası suriçi sempozyumu, 123-128. Diyarbakır.
- Güncüt, B., (1937). *Diyarbakır tarihi*, Diyarbakır Halkevi, Diyarbakır.
- Hrouda, B., (2016). *Mezopotamya (Dicle ve Fırat arasındaki kadim uygarlıklar)*, 1. Basım, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Korkusuz, M. Ş., (2009). *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Pak Yayıncılık, İstanbul.
- Laneri, N. (2013). Hirmemerdon tepesi kutsal geyikler, *Arkeoatlas*, 8: 96-99.
- Laneri, N., Schwartz, M., Ur, J., d'Agostino, A., Berthon, R., Hald, M. M., and Marsh, A., (2015). Ritual and identity in rural Mesopotamia: Hirmemerdon tepesi and the upper Tigris River valley in the middle bronze age. *American Journal of Archaeology*, 119, 4, 533-564.
- Özdoğan, A. E., (2012). Çayönü, *Aktüel Arkeoloji*, 27(Mayıs/Haziran), 108-117.
- Parla, C., (2014). *Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın Diyarbakır'da yaptırdığı zafer anıtı: iki burca ikonografik yaklaşım*, *Turkish Studies*, 9,10, 867-884.
- Schmidt, K., (2007). *Göbekli tepesi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sözen, M., (1971). *Diyarbakır'da Türk mimarisini*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Yayınları, İstanbul.
- Tigris, A., Çakar, Y., (2010). *Amed*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara.

Diyarbakır Surlarında ve Ulucamii’de bulunan geyik figürleri üzerine

- Top, M., (2011). *Diyarbakır ulu camii ve müştemilatı* in Yıldız, İ., eds, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır.
- Tuncer, O. C., (2012). *Diyarbakır surları*, Diyarbakır Valiliği Yay., Ankara.
- Özkaya, V., Coşkun, A., Benz, M., Erdal, Y. S., Atıcı, L. ve Şahin, F. S., (2011). *Körtik tepe 2010 kazısı*. <http://www.vorderasien.uni-freiburg.de/dokumente/benz-pdf/Koertik2011>, (17.08.2016)
- Kozbe, G., (2011). *Post Assur Dönemi* <http://www.kavusanhoeyuk.org/kazi/post-assur-donemi>, (17.08.2016)

On the deer figurines found in Diyarbakır Castle and Grand Mosque

Extended abstract

In Diyarbakır, which is an ancient Mesopotamian city, the impressive 2000-year-old city walls and many other historical buildings almost constitute a museum of inscriptions, symbols and figures. Numerous researches and books have been written about these works belonging to different civilizations. However, even on the length of the walls, which is the most basic information, there is no consensus. Written and structured, are missing and inaccurate. There are many kind and different animal figures in the castle walls and historical places. In this article, deer figures in various places of Diyarbakır Wall and Great Mosque (Ulu Camii) were examined and the subject was examined. Even in very detailed work, some obvious figures have been false defined. Mountain goat is defined "deer", deer is defined as "rhinoceros". A detailed casting study on animal figures has not been done until now. Despite being correctly described in some books 80-100 years ago, these animal figures are still misidentified. Wrong definitions made in the references are due to lack of literature knowledge or a narrow personal view in the direction of different purposes rather than scientific ones.

Some animals are symbolized and figurative, but some are misidentified even though the individual is carved into the stone with real anatomical structures. Table 1, shows how the authors describe the figures. In this context, the reasons for the false and incomplete information are revealed and the deer figurine dealt with in archaeological excavations, literary and geographical place names is emphasized. In this study we have tabled the findings of animal figures and compared the possible identification differences we have identified. Possible, incorrect identification differences and their causes are emphasized. It is also aimed to contribute to similar work to be done afterwards.

Keywords: Diyarbakır City walls, Grand Mosque, Deer figures,